

ІСТОРІЯ ВОЛИНИ

УДК 27:069 (477.82)«18/поч. 19»

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2025.33.01>

ВАНДАЛИ ЧИ ЗБЕРІГАЧІ: ПРАВОСЛАВНЕ ДУХОВЕНСТВО ВОЛИНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТЬ І МУЗЕЙНА Й ПАМ'ЯТКООХОРОННА СПРАВА

Бондарчук Віталій,

кандидат історичних наук,

докторант кафедри філософії та культурного менеджменту

Національного університету «Острозька академія»

ORCID ID: 0009-0006-3460-8542

У статті зроблено спробу оцінити взаємодію Церкви й музею, залученості православного духовенства до музейної та пам'яткоохоронної справи. Територіальні рамки дослідження обмежені історичною Волинню, часові – др. пол. XIX – поч. XX ст.

Джерельна база – з особистої колекції автора, яка складається головним чином з Указів Волинської Духовної Консисторії, а також письмових реакцій на них священників Острожчини, відкриває іноді далеко не найприємніші факти поведінки окремих осіб духовенства стосовно предметів і будівель, що були чи претендували на статус історико-культурної спадщини. Водночас ці самі джерела засвідчують, що інші представники духовенства відіграли визначальну роль у збереженні й створенні можливостей для дослідження згаданих предметів і пам'яток.

З'ясовано, що духовенство, підпорядковане Волинській Духовній Консисторії, брало участь у фінансуванні створення Волинського давньосховища в м. Житомирі, тобто фактично музею. При цьому робило воно це в тому числі й добровільно. Показано суми коштів, які зібрали на цю справу окремі причти, і як їх за це винагороджувало церковне керівництво.

Також розглянуто подробиці залучення духовенства до формування історичної та художньої колекцій давньосховища. Виокремлено критерії й типи предметів, які кліру пропонували передавати до музею. Показово, що серед таких були предмети не лише з православних храмів, а й «уніатського походження».

Разом із тим у статті продемонстровано кричущі випадки халатного й шкідницького ставлення духовенства до об'єктів архітектури, що претендували на статус історико-культурних пам'яток. Ці будівлі були як світські, так і церковні. Визначено, що такі випадки шкідництва з боку духовенства фіксувалися як у другій половині XIX, так і на початку XX ст. Також священники часто не усвідомлювали історичної цінності предметів церковного інтер'єру, які могли б поповнити музейну колекцію.

Ключові слова: музей, пам'яткоохоронна справа, православ'я, релігія, священник, Волинь.

Bondarchuk Vitalii. Vandals or guardians: the Orthodox clergy of Volhynia in the second half of the 19th – early 20th centuries and museum affairs with built heritage conservation sector

The article attempts to assess the interaction between the Church and museums, as well as the involvement of the Orthodox clergy in museum and heritage conservation activities. The territorial scope of the study is limited to historical Volhynia, and the time frame is the second half of the 19th century to the beginning of the 20th century.

The source base from the author's personal collection, consisting mainly of decrees of the Volhynian Spiritual Consistory, as well as responses to them from priests of the Ostroh region, sometimes reveals far from pleasant facts about the behaviour of individual clergy members in relation to objects and buildings that were or pretended to be historical and cultural heritage. At the same time, these same sources attest that other representatives of the same clergy played a decisive role in preserving and creating opportunities for research into the aforementioned artefacts and monuments.

The details of the clergy's involvement in the formation of the historical and artistic collections of the ancient repository are also considered. The criteria and types of items that the clergy offered to transfer to the museum are highlighted. It is noteworthy that among these were items not only from Orthodox churches, but also of "Ukrainian Greek Catholic Church origin".

It has been established that the clergy subordinate to the Volyn Spiritual Consistory participated in financing the creation of the Volyn ancient repository in Zhytomyr, i.e. a museum. At the same time, they sometimes did so voluntarily. The amounts of money collected for this cause by individual parishes and how they were rewarded for this by the church leadership are demonstrated.

At the same time, the paper highlighted egregious cases of negligent and destructive behaviour by the clergy towards architectural objects that pretended to be historical and cultural monuments. These buildings were both secular and ecclesiastical. It was determined that such cases of vandalism by the clergy were recorded both in the second half of the 19th century and at the beginning of the 20th century. Priests were also often unaware of the historical value of church interior items that could have been added to the museum's collection.

Key words: museum, heritage conservation, Orthodox Christianity, religion, priest, Volhynia.

Глобальна секуляризація й радянська атеїзація зменшили вплив Церкви, однак вона продовжує залишатися вагомим чинником життя суспільства, при цьому не лише у сфері релігії, адже в неمالій кількості сучасних українських сіл часто вже немає сільради, клубу, фельдшеро-акушерського пункту, але церква й, відповідно, церковна громада продовжують існувати, у тому числі як потенційне джерело інформації й дослідницьке поле науковців, зокрема музейників. Експедиційних можливостей у них або немає, або вони дуже скромні. Тому критичне звернення до історії «нецерковної» діяльності священиків є виправданим і нагальним. Воно дасть змогу отримати емпіричний дослідницький матеріал, необхідний як для історії, так, з іншого боку, для практичного музеєзнавства. У зв'язку зі статейним форматом, дослідження має обмежені територіальні й часові рамки, концентрується саме на музейній і пам'яткоохоронній діяльності духовенства. Окрім намагання вирішити практичні питання, стаття вносить свій вклад у проблемне коло теоретичного рівня. Це визначення критеріїв і меж, а також правил співіснування світського й релігійного, Церковного й наукового елементів. Ще соціолог Пітер Бергер указував, що нинішній світ «такий же релігійний, як і завжди, а в деяких місцях релігійніший, ніж раніше» [21, с. 171].

Більшість наявних наукових праць, пов'язаних із музейною і пам'яткоохоронною діяльністю духовенства, має краєзнавчий характер, переважно біографічне спрямування й подекуди відверто компліментарну оцінку предмета свого дослідження. У розрізі «персоналізного» виміру торкаються означеної проблеми М. Бендюк [1, с. 38], М. Данилюк, М. Манько [2; 7; 8]. Означену проблематику також охоплюють статті О. Завадської [3] та І. Старенького [10; 11], однак мають інші, відповідно, часові й територіальні межі. Особливо заслуговує на увагу стаття І. Старенького [12], де показано, наскільки активно священик міг бути задіяним у громадській роботі й навіть еволюціонувати та почергово займати різні протидіючі сторони в ній. Деякі аспекти роботи Братства ім. князів Острозьких із духовенством у питанні збиральницької роботи розкриває О. Кушпетюк [5]. Вона ж вивчає Волинське єпархіальне давньосховище [6]. Г. Капустін досліджує відновлення православних братств на Волині [4].

Означені праці торкалися різних аспектів заявленої проблеми взаємодії Церкви і музею, та все ж ця проблема далека від остаточного рішення. Стаття доповнює попередні інформацією з автентичних. Її мета – дати критичну характеристику участі духовенства Волині в музейній і пам'яткоохоронній справі в др. пол. XIX – на поч. XX ст.

Досліджувані документи проливають світло на окремі подробиці організації духовенством Волині, передусім його керівником архієпископом Модестом (Стрільбицьким), Волинського давньосховища, у сучасній термінології – музею. Так, архієпископ Модест (Стрільбицький) указує, що 11 травня 1892 р. відбулося урочисте відзначення 900-річчя з часу заснування на Волині православної єпископської кафедри. «Щоб назавжди зберегти про неї пам'ять» він дав два розпорядження. По-перше, у кожную церкву Волинської єпархії було куплено й унесено в церковні описи медальйони і Збірник [мається на увазі праця М. Теодоровича «Святкування 900-річного ювілею Волинської єпархії» – *авт.*], видані в пам'ять 900-річчя православ'я на Волині. По-друге, на рапорт священника Миколи Трипольського, у якому було сказано, що Волинський Єпархіальний З'їзд духовенства на влаштування єпархіального давньосховища й бібліотеки постановив виділити одноразово по 30 копійок від причту й 90 рублів, які до цього не видали депутатам з'їзду, архієпископ Модест (Стрільбицький) наклав свою резолюцію. Вона полягала в пропозиції священникам організувати збори добровільних пожертв. Також за згадані медальйони кожна церква мусила заплатити по 25 копійок, а за збірник – по 5 рублів. Залишкові кошти після покриття витрат на видання книги передали б на організацію давньосховища.

Не менш показовою є рукописна приписка на бланку цього указу, зроблена острозьким благочинним Ігнатієм Зілітінкевичем, який цей указ отримав 12 вересня 1892 р. Там підсумовано виконання указу священниками Острозького округу: за книги отримали 10 рублів, за медальйони 75 копійок, добровільних пожертв зібрали 3 рублі 75 копійок. Усі ці кошти надіслали 4 листопада 1892 р. в консисторію [13].

Кошти на музей і бібліотеку збирали й пізніше. Про це свідчить рапорт з Воскресенської церкви на Новому місті в Острозі. У рапорті повідомляється про передачу грошей відповідно до указу Волинської Духовної Консисторії від 30 грудня 1895 р. № 15855. Три рублі передається в розпорядження Комітету Церковно-Археологічного Товариства, а ще 50 копійок – на спільноєпархіальну бібліотеку [9].

Варто зазначити, що зусилля низових священників щодо організації давньосховища їхнє керівництво без уваги не залишало й намагалося їх винагороджувати. Наприклад, на цю справу благочинний священник Микола Шумовський зібрав 50 рублів 84 копійки пожертв від причтів і прихожан. За це йому оголосили подяку, жертводавцям було дане Боже благословення з друком у Єпархіальних Відомостях. Іншим же благочинним указується виконати резолюцію № 3317 і надати архієпископу зібрані пожертви й списки жертводавців у двомісячний термін [14].

Окрім фінансових нюансів, досліджувані документи також дають інформацію про критерії й особливості формування колекції церковного музею та бібліотеки. Консисторія пропонувала через благочинних священників усієї єпархії доставити в Архієрейський дім у м. Житомирі речі, які вийшли з ужитку, але мали «археологічне значення», і церковні предмети. До таких зараховували давні залишки іконостасів, ікони «своєрідного письма чи хорошого письма», хрести, чаші, стародруковані й рукописні богослужбові книги, а також уніатські книги й інші «важливі в архієпископському відношенні» предмети. Показово, що в давньосховище треба було передавати й «уніатські» предмети. Щодо єпархіальної бібліотеки, то в неї мали поміщати книги про Волинь, видані в росії й за кордоном, а також книги богословського характеру та церковно-богослужбові та інші видання «релігійно-морального» змісту [15].

Підсумовуючи інформацію з опрацьованих документів щодо вказаного аспекту, можемо стверджувати, що духовенство Волині зробило свій внесок у розвиток музейництва регіону. Він виявився як у збиральницькій роботі, яка сформувала музейні колекції, так і в компенсуванні фінансових витрат на організацію «храму муз».

Однак далеко не завжди терміни «священник», «музей», «пам'ятка» звучали на Волині др. пол. XIX – поч. XX ст. з тільки позитивними конотаціями. Інформація, отримана з того самого типу джерел – указів Волинської Духовної Консисторії, демонструє, що панотці своїми діями завдавали шкоду архітектурним пам'яткам.

Показова, навіть кричуща, історія сталася з острозьким духовенством у 1891 р. Вона почалася з клопотання до обер-прокурора Святійшого Синоду причту соборної церкви м. Острогу про дозвіл залишитися в будівлі, що знаходилася в підпорядкуванні Удільного відомства, поки не буде облаштовано причтові будівлі замість тих, які постраждали від пожежі 4 липня 1889 р. На це прокурор звернувся за детальнішою інформацією до в. о. Управляючого Департаментів Уділів князя Леоніда Вяземського. Той повідомив, що пожежа 4 липня 1889 р. знищила більшу частину міста Острога, у тому числі причтові будівлі. Тому після неї Окружний Наглядач Острозького округу «приватним способом» дозволив причту тимчасово зайняти уцілілу [тут мова не так про пожежу, як про старість – *авт.*] частину бувшого замка князів Острозьких. За словами Л. Вяземського, Імператорською Археологічною Комісією замок був визнаний пам'яткою «високого історичного інтересу». З метою збереження цієї пам'ятки оборонної архітектури він був відреставрований Удільним відомством у 1887 р. На відновлення тоді потратили до 5000 рублів. Цю радше довідкову інформацію князь указує, щоб ще більш яскраво виглядала його подальша розповідь. Полягала вона в тому, що соборний причт, користуючись даним йому приватним тимчасовим дозволом, займає цю будівлю й до теперішнього [1891 р. – *авт.*] часу. Верхній поверх пристосували для проживання, «а нижній поверх для корів, з прибудовою до цієї будівлі дерев'яних хлівів для свиней і сараїв для худоби й інших потреб» (переклад авторський) [16]. А ще причтом зведено галерею зі сходами для входу в житлове приміщення. Своїми діями він повністю спотворив зовнішній вигляд будівлі замку й забруднив площу, на якій поряд стоїть тільки що відбудований собор.

На цьому претензії чиновника не закінчуються. Він указує, що Департаментом уділів після пожежі соборному причту відпущено безплатно на побудову будинку 1000 колод. Але їх стіс більше двох років лежить і гніє на порожній церковній садибі – до побудови необхідних будинків той так і не приступив.

При цьому Л. Вяземський додає, що після вищевказаного клопотання він зробив розпорядження про дозвіл залишитися причту в приміщенні, яке той зайняв до осені наступного року [1892 – *авт.*], але за умови, що священно- й церковнослужителі собору в м. Острозі зобов'язалися в піврічний термін усі зведені ним прибудови знести й будівлю замку здати Департаменту уділів у тому вигляді, у якому вони його прийняли.

Указ консисторії фактично повторював умови поставлені Л. Вяземським причту Острозької Соборної Церкви. За недбале утримання будівель йому робили попередження й приписували вжити заходи щодо «нешкідливого» утримання відпущеного Удільним відомством лісового матеріалу. Указ було надіслано благочинному протоієрею Ігнатію Зілітінкевичу 11 січня 1892 р. Отримав його він 16 січня, як, очевидно помилково, указано 1891 р. [16].

Проте постраждати від необдуманих, навіть шкідливих дій церковників міг не лише замок князів Острозьких. Уже за рік їхньою новою жертвою ризикувала стати розташована поблизу замку, на тій же,

як її тоді називали, Судовій горі, пам'ятка архітектури – Кругла вежа XVI ст. Комусь спала на думку ідея перетворити цю вежу у дзвіницю. Це знову потягнуло за собою бюрократичну переписку: обер-прокурор Святійшого Синоду 28 травня 1893 р. видав відношення № 9494. У ньому він фактично переказував відношення № 4168 від Керуючого справами Головного управління уділів Міністерства Імператорського Двору [у досліджуваних документах ця організація також фігурує під назвами «Удільне відомство» та «Департамент уділів» – *авт.*]. Той повідомляв, що Кругла вежа разом із замком князів Острозьких визнається Імператорською Археологічною Комісією такими, які становлять значний історичний інтерес, і збереження їх у первозданному вигляді дуже бажане. Із цією метою Удільне відомство з перших же років отримання Острозького маєтку робило чималі затрати на підтримку означених пам'яток, за які, крім того, була виплачена попередньому власнику м. Острога С. Танєєву значна сума. Тому передача Замкової башти для її перероблення у дзвіницю не відповідала б прагнення уряду зберігати пам'ятки старовини, особливо такі, як замок з навколишніми баштами. Відтак князь Вяземський уважав за неможливе передачу цього удільного майна не лише безплатно, а й за гроші.

Водночас у цьому ж документі йшлося про укріплення Судової гори. Л. Вяземський писав, що по Головному Управлінню Уділів буде дано розпорядження, щоб управляючий Острозьким маєтком не лише не перешкоджав Єпархіальному відомству в його розпорядженнях щодо зміцнення Судової гори для запобігання пошкодженню Богоявленського собору, а й сам звернув би увагу на стан згаданої гори й ужив зі свого боку необхідні заходи. Вищезгадане було постановлено повідомити комісії, яка створена 3/5 серпня 1892 р. і займалася зміцненням Судової гори. Комісія складалася зі всіх членів Острозького соборного причту зі старостою й двома представниками парафіян. Саме вона мала визначити яким способом – «господарським чи з торгів» – проводити роботи щодо зміцнення Судової гори на відпущену Святійшим Синодом суму 3400 рублів. Також причту зроблено припис потурбуватися про створення проекту й кошторису на побудову при Острозькому Соборі нової дзвіниці. Їх треба буде представити Єпархіальному Начальству для прохання надання необхідної суми грошей [20]. Можна констатувати, що, попри скандал із худобою, причт усе ж зберіг або зумів відновити довіру керівництва, і те навіть виділяло йому на освоєння відносно чималі суми коштів.

Шкоду від духовенства ризикувала отримати і їхня безпосередня власність – церкви. У червні 1892 р. Архієпископ Волинський і Житомирський Модест (Стрільбицький) здійснював огляд церков у Житомирському й Овруцькому повітах. Його невдоволення викликало оновлення іконостасів і старовинного живопису без наявної на те потреби. Відтак він указує, що згадані дії мають відбуватися з дозволу «єпархіального начальства» в тому числі для того, щоб уникнути нарікань з боку Московського археологічного товариства, яке зверталося до нього з проханням повідомляти йому про всі плановані перебудови й переробки [19].

Подорожі архієпископа ввіреними йому єпархіями відображено ще в одному указі консисторії. У липні того ж 1892 р. Модест (Стрільбицький) здійснював огляд церков у Кременецькому, Старокостянтинівському й Житомирському повітах. Критичними враженнями та пропозиціями щодо подорожі він поділився в січні наступного року у своєму відгуку. Церковний сановник висловив невдоволення реконструкціями приміщень церков в окремих приходах, зокрема в с. Райки Житомирського повіту. Суть реконструкції полягала в перетворенні трикупольних церков в однокупольні. При цьому один із куполів, той, що ближче до паперті, перебудовували на дзвіницю. Старі ж дзвіниці, які раніше будувалися окремо від церкви, при цьому знищували. Автор звернення вказує на давність та історичність традиції саме трикупольних церков, які виводили ще з початків християнства, зазначає, що ставили їх і в «часи татарського й польського тяжкого ярма». Окрім власної, він апелює й до думки науковців і пише, що про збереження старих видів церков і дзвіниць, що ще залишилися, просило потурбуватися Московське археологічне товариство. Урешті й у резолютивній частині документа церковний керівник знову апелює до цього ж Товариства. Він доручає консисторії вказати духовенству Волинської єпархії, щоб трикупольні храми не переробляли в однокупольні, бо вони свідчать про «найдавніше православ'я на Волині», їх збереження вимагає згадана Імператорська Археологічна Комісія, без розгляду якої «по указам» не варто порушувати старовину. Якщо ж є необхідність у ремонті чи побудові, то необхідно дотримуватися древнього виду старих церков і дзвіниць, які були розташовані на тих місцях [18].

Очевидно, настанови архієпископа дійшли не до всіх. Сплив перший десяток років XX ст., а стародавні споруди все ж знищувалися. Так, згідно з Указом Волинської Духовної Консисторії від 28 лютого 1911 р. № 5245, острозькому благочинному протоієрею Юлію Гапановичу було доручено надати свідчення, з чийого дозволу й коли саме розібрана старовинна дерев'яна дзвіниця в м. Острозі на Новому містечку. Звітувати він мав на вимогу Імператорської Археологічної Комісії [17].

Можемо зробити черговий проміжний висновок: далеко не всі, особливо рядові, священники розуміли історичну й культурну цінність екстер'єрів та інтер'єрів храмів, у яких служили, й архітектурних пам'яток загалом. Відтак їхні дії ставали причиною порушення оригінальності й автентичності, а то й знищення згаданих пам'яток. Запобігти цьому в окремих випадках удавалося шляхом втручання як церковної ієрархії, так і світських наукових організацій.

Отже, стосунки православного духовенства Волині й музейних і пам'яткоохоронних організацій у др. пол. XIX – поч. XX ст. можна охарактеризувати як суперечливі. Матеріал статті показує, що саме духовенство ставало причиною як добрих починань, так і великих збитків. Також варто вказати на ще три аспекти. По-перше, «церковне» чи «нецерковне» походження пам'ятки не було критерієм ступеня лояльності до нього духовенства – шкоду могли завдати всім. По-друге, помічаємо різницю між вищою ієрархією й «низовим» духовенством у розумінні історико-культурної цінності пам'ятки чи предмета. Очевидно, у першій воно було набагато більшим і, до своєї честі, вона постійно намагалася прищепити його й рядовому кліру. По-третє, принаймні в досліджуваному часовому відрізку духовенство чітко декларувало, що береже церковні пам'ятки й предмети для власних цілей і потреб, тобто спочатку як свідчення «древності православ'я Волині», а вже потім «на вимогу Московського археологічного товариства». У будь-якому разі навіть при низці недоліків факт залученості духовенства в музейництво й пам'яткоохоронну справу мав велике позитивне значення.

Література:

1. Бендюк М. Поборник православ'я і краєзнавець священник Давид Бичковський. *Острозький краєзнавчий збірник*. 2004. Вип. 1. С. 38.
2. Данилюк М., Манько М. Михайло Тучемський – засновник і перший керівник історичного музею в Острозі. *Острозький краєзнавчий збірник*. 2012. Вип. 5. С. 3–8.
3. Завадська О. Сторінками історії Острозького краєзнавчого музею в 1919–1920 рр. *Острозький краєзнавчий збірник*. 2004. Вип. 1. С. 42–44.
4. Капустін Г. Основні чинники відновлення православних братств на Волині в другій половині XIX ст. (за матеріалами фондової збірки Рівненського обласного краєзнавчого музею). *Наукові записки*. 2008 Вип. VI. С. 124–127.
5. Кушпетюк О. Діяльність музею Братства імені князів Острозьких (за матеріалами архіву Братства з фондів Волинського краєзнавчого музею). *Острозький краєзнавчий збірник*. 2014. Вип. 7. С. 283–287.
6. Кушпетюк О. Єпархіальне давньосховище в Житомирі: 120 років від часу заснування. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки. Серія «Історичні науки»*. 2013. Вип. 21 (269). С. 155–160.
7. Манько М. Михайло Струменський – один із реабілітованих історією. *Острозький краєзнавчий збірник*. 2019. Вип. 11. С. 220–224.
8. Манько М. Церковні краєзнавці Волині кінця XIX – поч. XX ст. – дослідники, популяризатори і зберігачі спадщини Острозької слов'яно-греко-латинської академії. *Історія музейництва, пам'яткоохоронної справи, краєзнавства і туризму в Острозі та на Волині*. 2009. Вип. 2. С. 91–102.
9. Рапорт настоятеля Новоміської церкви Миколи Денбовецького благочинному Острозьких міських церков Якову Немоловському (№ 24 від 27 січня 1896 р.). *Особистий архів автора*.
10. Старенький І. Музейна справа на Поділлі в 1890–1920 рр. *Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею*. 2015. Вип. XIII. Ч. 2. С. 127–132.
11. Старенький І. Охорона пам'яток старовини на території Волині та Поділля на початку XX ст. *Острозький краєзнавчий збірник*. 2012. Вип. 5. С. 167–172.
12. Старенький І. Штрихи до біографії релігійного, громадського та літературного діяча Кирила Стиранкевича (до 170-ліття від дня народження). *Місто Хмельницький в контексті історії України* : матеріали Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції. Хмельницький, 2021. С. 492–498.
13. Указ Волинської Духовної Консисторії № 10673 від 13 серпня 1892 р. *Особистий архів автора*.
14. Указ Волинської Духовної Консисторії № 15341 від 30 листопада 1893 р. *Особистий архів автора*.
15. Указ Волинської Духовної Консисторії № 2480 від 15 лютого 1893 р. *Особистий архів автора*.
16. Указ Волинської Духовної Консисторії № 421 від 11 січня 1892 р. *Особистий архів автора*.
17. Указ Волинської Духовної Консисторії № 5245 від 28 лютого 1911 р. *Особистий архів автора*.
18. Указ Волинської Духовної Консисторії № 7375 від 20 травня 1893 р. *Особистий архів автора*.
19. Указ Волинської Духовної Консисторії № 8584 від 1 липня 1892 р. *Особистий архів автора*.
20. Указ Волинської Духовної Консисторії № 8641 від 16 червня 1893 р. *Особистий архів автора*.
21. Худавердієва В. Релігія як структурна складова функціонування сучасного суспільства. *Історія релігій в Україні* : науковий щорічник. 2023. Вип. 33. С. 166–181. URL: <http://www.religio.org.ua/index.php/religio/article/view/1493/1478> (дата звернення: 20.08.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 18.08.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 19.09.2025

Дата публікації: 28.11.2025